

*Lena Fijałkowska** <https://orcid.org/0000-0001-5674-703X>

AKTY NORMATYWNE WŁADCY W PRAWIE STAROŻYTNEGO BLISKIEGO WSCHODU¹

Streszczenie. Artykuł przedstawia przegląd aktów normatywnych wydawanych przez władców państw starożytnego Bliskiego Wschodu. Brak doktryny prawa sprawił, że na Bliskim Wschodzie nie powstał nigdy żaden system klasyfikacji aktów prawnych. Król nie był też związany wymaganiami formalnymi w odniesieniu do stanowionego przez siebie prawa ani zasadami prawidłowej legislacji.

Słowa kluczowe: starożytny Bliski Wschód, legislacja, akt normatywny, Kodeks Hammurabiego

NORMATIVE ACTS OF THE RULER IN ANCIENT NEAR EASTERN LAW

Abstract. The article presents a survey of legislative acts issued by ancient Near Eastern rulers. The ancient oriental civilizations being devoid of any legal doctrine, no classification of those acts was ever compiled. The king was not bound by any formal requirements regarding a particular form of legislation and could choose to include norms of civil or criminal law in otherwise purely administrative acts, or, conversely, add administrative regulations to collections of civil and penal rules.

Keywords: Ancient Near East, Legislation, Normative act, Code Hammurabi

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Badań nad Rozwojem Państwa i Prawa, lfijałkowska@wpia.uni.lodz.pl

¹ Prawo starożytnego Bliskiego Wschodu początkowo badane było i opisywane przede wszystkim przez wybitnych specjalistów prawa rzymskiego. W Łodzi tradycję tę kontynuował Cezary Kunderewicz, jeden z mentorów dr. Ireneusza Jakubowskiego. Chciałabym podziękować prof. Annie Pikulskiej-Radomskiej za zaproszenie do książki pamiątkowej poświęconej dr. Jakubowskiemu, niezmiennie życzliwemu i pomocnemu Koledze, a także wspaniałemu śpiewakowi operowemu.

1. WSTĘP

Systemy prawne starożytnego Bliskiego Wschodu opierały się w przeważającej mierze na prawie zwyczajowym. O jego istnieniu dowiadujemy się ze wzmianek zarówno w dokumentach praktyki prawnej², jak i w kilku królewskich aktach normatywnych³. Stanowienie prawa należało natomiast do kompetencji władcy, było częścią jego podstawowego obowiązku: ochrony i przywracania sprawiedliwości⁴. Tę ostatnią pojmowano dwuaspektowo – jako niezmienną odwiecznego porządku (*kittu*) i usuwanie niesprawiedliwości (*mišaru*; Charpin 1990, 12–13), a król zaniedbujący swe obowiązki w tej dziedzinie tracił legitymizację i mógł sprowadzić na siebie gniew bogów, a przez to zostać pozbawionym władzy (Westbrook 2003, 26). Jasno mówią o tym prologi tzw. kodeksów prawnych, w tym najbardziej znanego Kodeksu Hammurabiego: „(...) aby zapewnić ludziom pomyślność, aby w Kraju zajaśniała sprawiedliwość, aby wypędzić przepętlonych złem i złą wolą, aby silny nie krzywdził słabego, Anu i Enlil wypowiedzieli moje imię: Hammurabi, księżę pobożny, który czci bogów, abym jak Słońce wszedł dla Czarnogłowych i Kraj oświecił” (Tyborowski 2019, 39)⁵. Takie podejście do prawa i prawodawstwa skutkowało ograniczeniem do minimum ingerencji władcy, zwłaszcza w prawo sądowe.

Królewskie prawodawstwo przybierało różne formy. Nie zostały one nigdy nazwane, prawa tej epoki pozbawione były doktryny, a więc i teoretycznego

² Niekiedy kwestie nieuregulowane w umowie czy kontrakcie małżeńskim mają zostać rozstrzygnięte *kīma āli* – dosł. „według miasta”, czyli zgodnie ze zwyczajem panującym w danym mieście. Może to być np. wysokość odsetek czy sytuacja kobiety w razie rozwodu lub owdowienia. Por. listę przykładów z Emar nad środkowym Eufratem z XIV–XII w. p.n.e. (Yamada 2016, 110–122).

³ Jak np. instrukcja hetyckiego władcy Arnuwandasa I dla dowódców twierdz pogranicznych, nakazująca co następuje: „§ 37 Dalej, dowódca twierdzy, sędzia i starsi osądzą sprawy jak należy, i rozstrzygną je. A ponieważ prawo dotyczące przestępstw seksualnych było traktowane zgodnie z tradycją w prowincjach, w miejscowościach gdzie skazywano na śmierć niech skazują na śmierć, a w miejscowościach gdzie skazywano na wygnanie, niech skazują na wygnanie” (Miller 2013, 229).

⁴ Jedyne znane prawo wydane przez innego władcę pochodzi z I poł. II tysiąclecia z asyryjskiej kolonii handlowej Kaneš, gdzie, jak się wydaje, kolegiałne władze miały kompetencje ustawodawcze (Veenhof 1995).

⁵ W prologu Praw Ur-Nammu znajdziemy m.in. następujące fragmenty: „W tym czasie ja, Ur-Namma, silny mąż, król Ur, król Sumeru i Akkadu, dzięki potędze (boga) Nanny, mojego pana i za pomocą sprawiedliwości (boga) Utu, ustanowiłem sprawiedliwość [w kraju?] (...). Nie oddałem sieroty bogatemu, nie oddałem wdowy silnemu. Nie oddałem człowieka mającego 1 szekel człowiekowi mającemu 1 minę. Nie oddałem człowieka mającego 1 owcę człowiekowi mającemu byka”. Podobnie w prologu Praw Lipit-Ištara: „(...) przywróciłem sprawiedliwość w krajach Sumeru i Akkadu. Wówczas uwolniłem synów i córki (...) krajów Sumeru i Akkadu, którzy byli poddani [jarzmu?] i przywróciłem porządek” (Roth 1997, 15–16, 25). Polskie tłumaczenie Praw Ur-Nammu zob. Mikołajczak (2021).

podziału aktów prawnych (Lafont 1997, 6). Nowe normy znaleźć się mogły zarówno w aktach prawnych porównywalnych do współczesnych kodeksów czy dekretów, jak i w dokumentach o charakterze w większości administracyjnym, król nie był bowiem w żaden sposób związany ani ograniczony obowiązkiem zachowania określonej formy aktu. Innymi słowy, przepisy, które dziś zaliczymy do prawa karnego czy cywilnego, mogły zostać umieszczone nie tylko w zbiorze praw czy edykcje *mišaru* (zob. niżej), ale i w instrukcji dotyczącej w znakomitej większości sposobu zarządzania pogranicznymi twierdzami czy haremem.

2. „KODEKSY PRAWNE”

Najbardziej znany pomnik prawa starożytnego Bliskiego Wschodu to tzw. Kodeks Hammurabiego, zbiór praw pochodzący z czasów babilońskiego króla Hammurabiego, tj. z połowy XVIII w. p.n.e. Nie jest on jednak jedyny w swoim rodzaju; poprzedzają go chronologicznie zbiory praw królów Ur-nammu (około 2100 r. p.n.e.) i Lipit-Ištara (XX w. p.n.e.), a niemal współczesny jest mu zbiór praw z Esznunny. Co do pochodzenia trzech pierwszych nie ma wątpliwości, zawierają one bowiem, oprócz części normatywnej, prologi i epilogi jasno wskazujące na ich wydanie przez władcę. W przypadku praw z Esznunny ani prolog ani epilog nie zachował się albo też nie istniał, ale na początku znajduje się formuła datacyjna, uznawana niekiedy za datę promulgacji (Lafont 1997, 5)⁶. Nazwa „kodeks” upowszechniła się dzięki pierwszemu wydawcy praw Hammurabiego, który wprowadził również nieznanego oryginałowi podział na paragrafy (Scheil 1902, 4, 11–162). Jest ona myląca, gdyż żaden z „kodeksów” nie stanowi usystematyzowanego zbioru przepisów regulujących określoną dziedzinę prawa. Przeważają w nich normy prawa karnego i cywilnego, a ponadto w kilku paragrafach praw Hammurabiego (268–277) znaleźć można minimalne stawki opłat za usługi rzemieślnicze, najem zwierząt czy łodzi⁷. Wszystkie przepisy mają charakter kazuistyczny i nie zawierają norm ogólnych w dzisiejszym rozumieniu⁸. Jednakże poprzez przedstawianie

⁶ Pozostałe zbiory praw (prawa hetyckie, średnioasyryjskie i nowobabilońskie) to prawdopodobnie zbiory prywatne, o nie do końca jasnym charakterze – tekstów szkolnych, dzieł „naukowych” czy może pomocy dla sędziów, choć, jak w przypadku praw średnioasyryjskich, powstałe w kręgach dworskich.

⁷ O tym, że stawki te traktowano poważnie, świadczy pochodzący z tego samego okresu list opisujący problemy zarządcy warsztatu tkackiego, którego robotnicy zażądali podwyżki płac. W odpowiedzi właściciel odpisał m.in., że „wynagrodzenie najętego pracownika jest zapisane na steli”, najprawdopodobniej odnosząc się właśnie do steli z prawami Hammurabiego (Roth 1997, 6–7).

⁸ Taki sposób formułowania myśli charakterystyczny był nie tylko dla zbiorów praw, ale także dla innych bliskowschodnich kompendiów, takich jak te służące medycynie czy wóźbiarstwu (Charpin 2005, 94). Inaczej mówiąc, był to po prostu typowy dla ówczesnych czasów „naukowy” sposób porządkowania treści, niezależnie od ich zawartości.

różnych wersji tego samego kazusu, powstających dzięki dodawaniu lub odejmowaniu kolejnych elementów, ich autorzy pokazywali zasady leżące u podstaw regulacji (Eichler 1987, 71–84)⁹. Wiele wątpliwości budzi wciąż kwestia charakteru i zakresu obowiązywania tych zbiorów, najbardziej prawdopodobna wydaje się jednak teza, że były to akty normatywne o charakterze subsydiarnym, na które można się było powołać zwłaszcza w sytuacji braku lokalnej normy prawnej (Lafont 2000)¹⁰. Jak wskazuje Charpin, są one jednocześnie produktem kilkusetletniej tradycji i królewskiego orzecznictwa; monarsza korespondencja dowodzi, że władca nierzadko korzystał z prawa ewokacji i przejmował trudniejsze sprawy do osobistego rozpatrzenia (Charpin 2005, 94–97).

3. RESKRYPTY

Nazwa „reskrypty” zapożyczona została przez asyriologów z prawa rzymskiego, gdzie oznaczały one odpowiedzi cesarza na pytania prawne (Kolańczyk 1973, 37). Z Bliskiego Wschodu znany jest do dziś tylko jeden taki dokument, w formie listu królewskiego, zawierający rozstrzygnięcie dwóch kwestii przedstawionych przez władze miasta Sippar (Janssen 1991). Obie dotyczą kapłanek boga

⁹ Jako przykład takiej praktyki niech posłużą przepisy dotyczące odpowiedzialności agenta za powierzone mu mienie (§ 100–107): „§ 100 Jeśliby kupiec wręczył agentowi handlowemu srebro na obrót i na wyprawę wysłał go, to agent na wyprawie, jeśli tam, dokąd przybył, zysk osiągnął, procent od srebra, które wziął policzy, oraz czas (wyprawy) policzy i kupca swego spłaci. § 101 Jeśliby tam, dokąd się udał, zysku nie osiągnął, to agent srebro, które otrzymał, podwoi i kupcowi zwróci. § 102 Jeśliby kupiec przekazał srebro agentowi jako pożyczkę nieoprocentowaną, a on tam, dokąd się udał, stratę poniósł, zwróci kupcowi pierwotną (kwotę) srebra. § 103 Jeśliby karawanę w drodze napastnicy zmusili do porzucenia wszystkiego co transportowała, agent przysięgę na boga złoży i będzie wolny (od odpowiedzialności). § 104 Jeśliby kupiec agentowi zboże, wełnę, olej lub inne rzeczy na sprzedaż przekazał, to agent srebro (które ze sprzedaży uzyska) przeliczy i kupcowi odda. Agent weźmie tabliczkę (potwierdzającą) srebro, które oddał kupcowi. § 105 Jeśliby agent był niedbały i nie wziął tabliczki na srebro, to srebro nie (zapisane na) tabliczce w (ostatecznym) rozliczeniu nie zostanie uwzględnione. § 106 Jeśliby agent wziął srebro od kupca, lecz (wzięcia srebra od) kupca «swego» wyparł się, (to jeśli) kupiec ten udowodni przed bogiem i świadkami, że agent srebro wziął, agent odda kupcowi trzykrotność tego co wziął. § 107 Jeśliby kupiec srebro agentowi wręczył, a agent wszystko, co kupiec mu wręczył, kupcowi «swemu» zwrócił, lecz kupiec wyparł się wszystkiego, co agent mu oddał, (to jeśli) agent ten przed bogiem i świadkami (wzięcia srebra przez) kupca udowodni, kupiec, ponieważ (wzięcia srebra) od swego agenta wyparł się, odda agentowi sześciokrotność wszystkiego, co od niego wziął” (cyt. za: Tyborowski 2019, 88–90). Z powyższego fragmentu łatwo odtworzyć podstawowe zasady odpowiedzialności agenta za powierzony towar. Widać, że odpowiada on za uzyskany zysk, a w razie jego braku domniemywa się winę agenta – stąd obowiązek zwrotu dwukrotności kapitału. Od odpowiedzialności zwalnia natomiast siła wyższa w postaci napadu.

¹⁰ Na temat sporów o charakter bliskowschodnich zbiorów praw zob. w języku polskim Fijałkowska (2010).

Szamasza, *nadītum*¹¹. W pierwszym przypadku chodziło o sposób postępowania w sytuacji, gdy rodzina nie zapewniła kapłance należytego posagu i ta ostatnia znalazła się na utrzymaniu władz miasta, w drugim – o możliwość zajęcia niewolnika należącego do kapłanki za długi jej ojca. Uwagę zwraca sformułowanie królewskiej odpowiedzi, przywołujące na myśl przepis kodeksu Hammurabiego. Władca nie ogranicza się bowiem do rozstrzygnięcia konkretnej sprawy, ale formułuje normy ogólniejsze, za każdym razem rozszerzając przy tym stan faktyczny. W odniesieniu do pierwszego punktu rozważa dwie możliwości: gdy dziewczyna dopiero chcąc wstąpić do klasztoru nie ma posagu (wtedy nie należy jej na to pozwolić) i gdy rodzina mniszki nie wywiązuje się z obowiązku dostarczania środków utrzymania (należy ją do tego zmusić). W odpowiedzi na pytanie o niewolnika konkretnej kapłanki, którego zajęciem za długi grozi wierzyciel jej ojca, król postanawia, że *nadītum* Szamasza nie odpowiada ani za długi, ani za służbę *ilkum* ojca i braci, podczas gdy w pytaniu chodziło tylko o długi ojca (Janssen 1991, 9)¹². Reskrypt ten jest jednak późniejszy od praw Hammurabiego i najwyraźniej powstał w odpowiedzi na lukę prawną, której władze Sippar nie umiały wypełnić tylko na podstawie prawa zwyczajowego i zasad przewidzianych w Kodeksie. Jednocześnie istnienie jego kopii, późniejszych od daty powstania o około 30 lat, wskazuje, że ustanowione w ten sposób przez króla normy znalazły trwałe miejsce w systemie prawnym Babilonii (Lafont 1997, 26–27).

4. DEKRETY

Niezależnie od opisanej powyżej działalności prawodawczej związanej z aktywnością króla jako sędziego i w dużej części z niej się wywodzącej władca regulował także punktowo wymagające jego interwencji kwestie z różnych dziedzin życia. Kilka aktów prawnych, które najlepiej chyba nazwać dekrétami, zachowało się do dziś przynajmniej we fragmentach¹³, o istnieniu kolejnych dowiadujemy

¹¹ W okresie starobabilońskim (1 poł. II tys. p.n.e.) były to kapłanki zamieszkujące wydzielony teren, *gagūm*, którym nie wolno było wychodzić za mąż ani mieć dzieci. W obrębie *gagūm* zamieszkiwały one we własnych domach, prowadziły też rozliczne interesy. W momencie wstąpienia do klasztoru powinny zostać wyposażone przez rodzinę w odpowiedni do pozycji majątek, który po śmierci kapłanki do tej rodziny wracał, nierzadko znacznie powiększony; rodzina miała również wobec takiej kobiety obowiązek alimentacyjny (Harris 2019).

¹² Prawa Hammurabiego zawierają podobny przepis dotyczący *nadītum* boga Marduka: „§ 182 Jeśli by ojciec córce swej, *nadītum* Marduka z Babilonu posagu nie podarował, dokumentu opieczętowanego nie spisał, potem, gdy ojciec umrze, weźmie udział w wysokości 1/3 z ojcowskiego majątku jako swój spadek, ale nie będzie pełnić służby *ilkum*. *Nadītum* Marduka da swój majątek w spadku komu zechce” (za: Roth 1997, 118). O *ilku* (rodzaj służby na rzecz władcy) zob. Kienast (2019).

¹³ Rozumianymi jako akty normatywne o mocy ustawy, ale wydanymi nie przez parlament, a właśnie przez władcę.

się ze wzmianek w innych źródłach. Jak wskazuje Westbrook, w przeciwieństwie do „kodeksów” normatywny charakter tych aktów nie budzi żadnej wątpliwości. Zawierają one reformy z określoną datą wejścia w życie, a ich postanowienia znajdują odzwierciedlenie w aktach praktyki prawnej (Westbrook, Woodard 1990, 641). Najstarszy dekret, o którego istnieniu wiadomo, pochodzi od króla Lagasz Entemeny (XXV w. p.n.e.) i znany jest z inskrypcji tego władcy, zaś najstarszy zachowany choćby we fragmentach – od jego następcy, Urukaginy. Oba miały na celu uporządkowanie trudnej sytuacji społecznej poprzez anulowanie długów i uwolnienie osób zmuszonych do ich odpracowywania, a ten drugi także reformę systemu prebendarnego (Wilcke 2007, 21–27). Podobne akty, nazywane *mišaru* („sprawiedliwość”), wydawane były regularnie w II i I tysiącleciu, zwykle w roku wstąpienia na tron nowego władcy, a także gdy sytuacja społeczno-gospodarcza stawała się zbyt napięta. Sądząc z zachowanego w całości edyktu Ammisaduqi (2 poł. XVII w. p.n.e.), zawierały one zarówno przepisy odnoszące się do zarządzania domeną królewską, a jednocześnie mieszczące się w ramach „przywracania sprawiedliwości”, gdyż dotyczyły należnych pałacowi zaległych płatności, jak i normy odnoszące się do wierzytelności niekomercyjnych należnych osobom prywatnym. Należności takie ulegały anulowaniu, nieruchomości sprzedane za długi lub zastawione miały wrócić do byłych właścicieli, a niewolnicy za długi – odzyskać wolność (Charpin 1990).

Znany jest również dekret dotyczący kwestii ustroju państwa, wydany przez hetyckiego władcę Telepinusa. Reguluje on zasady sukcesji tronu, poprzedzając je długim wstępem historycznym, ze szczegółowym opisem chaosu, w jaki popadło państwo z powodu braku takiej regulacji, zawiera również przepisy o charakterze administracyjnym oraz szereg przepisów prawa karnego, dotyczących m.in. kar za zabójstwo (Hoffmann 1984)¹⁴.

5. INSTRUKCJE

Nazwa „instrukcja” odnosi się przede wszystkim do aktów prawnych wydawanych przez władców hetyckich i zawierających zbiory królewskich nakazów skierowanych do określonej grupy wewnątrz administracji państwowej, jak słudzy królewscy, gwardia królewska, dowódcy twierdz pogranicznych czy wróżbici (Miller 2013, 1). Jednak oprócz bardzo niekiedy szczegółowych przepisów administracyjnych można w nich czasem znaleźć przepisy prawa karnego o charakterze powszechnie obowiązującym¹⁵.

¹⁴ Również hetycki edykt Tutalijasa, dotyczący przede wszystkim anulowania długów, rozpoczyna się wstępem historycznym, a ponadto zawiera przepisy administracyjne regulujące prawa wstępu do królewskiego spichlerza (Westbrook, Woodard 1990, 641).

¹⁵ Jak we wspomnianej wyżej (przyp. 3) instrukcji Arnuwandasa I dla dowódców twierdz pogranicznych, która w większości składa się z przepisów takich jak ten z § 26: „I nikt nie umieści

Do tej samej kategorii co hetyckie instrukcje zalicza się regulacje dotyczące zarządzania haremem królewskim, pochodzące z okresu średnioasyryjskiego (2 poł. II tys. p.n.e.). Określają one szczegółowo takie kwestie jak: kto i kiedy mógł wchodzić do pałacu, co wolno było zabrać w podróż królewskim kobietom i na jaką odległość mogli się do nich zbliżyć dworzanie, ale zawierają też szereg przepisów prawa karnego odnoszących się do mieszkanki haremu, eunuchów, a czasem także osób trzecich, takich jak rzemieślnik, który bez pozwolenia przyjął szlachetne kamienie od pałacowego niewolnika¹⁶.

6. KONKLUZJE

Jak widać z tego krótkiego przeglądu królewskich aktów normatywnych, miały one w przeważającej mierze charakter doraźny i odpowiadały na bieżące potrzeby. Jedyne wyjątkiem to zbiory praw, które choćby ze względu na swoje rozmiary stanowić musiały przedmiot długich prac redakcyjnych, o których przebiegu nie wiemy praktycznie nic. Władca dokonywał przy tym wyboru najwygodniejszej dla siebie formy prawnej, nie kierując się żadnymi ogólnymi regułami. Niezależnie od tego, czy wola królewska wyrażona została w liście (reskrypt), dekrete czy instrukcji, nabierała ona charakteru normatywnego z racji pochodzenia od monarchy. Nie istniały bowiem żadne wymagania formalne co do rodzaju aktu prawnego, zależności między jego treścią a formą czy sposobu promulgacji. Nierzadko normy powszechnie obowiązujące sprawiają wręcz wrażenie dodanych niejako przy okazji, jak w przypadku hetyckich instrukcji. Z drugiej strony, w monumentalnym zbiorze prawa sądowego mogły znaleźć się na przykład przepisy dotyczące minimalnych wynagrodzeń. Jednocześnie jednak choćby losy reskryptu Samsu-iluny, kopiowanego, a więc i stosowanego jeszcze kilkadziesiąt lat później, dowodzą, że ten pozorny chaos pojęciowy i brak zasad prawidłowej legislacji nie przeszkadzały w sprawnym funkcjonowaniu ówczesnego systemu prawnego.

BIBLIOGRAFIA

- Barmash, Pamela. 2020. *The Laws of Hammurabi: At the Confluence of Royal and Scribal Traditions*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197525401.001.0001>
- Cardascia, Guillaume. 1990. „La coutume dans les droits cunéiformes”. *La Coutume. Recueils de la Société Jean Bodin* 51(1): 61–69.

pochodni w drewnianej wieży, na zewnątrz ani wewnątrz. Nikt nie zamieszka w jej murach. Nikt nie zakwateruje tam koni ani mułów. Zawiera ona jednak również skierowany nakaz przestrzegania prawa zwyczajowego przy osądzeniu najcięższych przestępstw” (Miller 2013, 228–229).

¹⁶ Salmanasar I, § 5 (Roth 1997, 199).

- Charpin, Dominique. 1990. „Les décrets de ‘restauration’ des souverains babyloniens et leur application”. W *Du pouvoir dans l’Antiquité: Mots et réalités*. Red. Claude Nicolet. 13–25. Genève: Droz.
- Charpin, Dominique. 2005. „Le statut des ‘codes de lois’ des souverains babyloniens”. W *Le législateur et la lois dans l’Antiquité*. Red. Pierre Sineux. 93–108. Caen: PUC.
- Eichler, Barry L. 1987. „Literary Structure in the Laws of Eshnunna”. W *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner*. Red. Francesca Rochberg-Halton. 71–84. New Haven: American Oriental Society.
- Fijałkowska, Lena. 2010. „O kontrowersjach dotyczących charakteru zbiorów praw starożytnego Bliskiego Wschodu”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 62: 237–247.
- Harris, Rivke. 2019. „Hierodulen”. W *Reallexikon Der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Red. Erich Ebeling, Ernst F. Weidner. 391–393. Berlin [München]: Bayerische Akademie der Wissenschaften. <http://publikationen.badw.de/de/rla/index#5324> (dostęp 7.10.2022).
- Hoffmann, Inge. 1984. *Der Erlass Telipinus*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Janssen, Caroline. 1991. „Samsu-Iluna and the Hungry Naditums”. *Northern Akkad Project Reports* 5: 3–39.
- Kienast, Burkhardt. 2019. „Ilku”. W *Reallexikon Der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Red. Erich Ebeling, Ernst F. Weidner. 52–59. Berlin [München]: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- Kolańczyk, Kazimierz. 1973. *Prawo rzymskie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lafont, Sophie. 1997. „Les actes législatifs des rois mésopotamiens”. W *Auctoritates. Xenia R. C. Van Caenegem Oblata. La formation du droit et de ses auteurs*. Red. Serge Dauchy, Jon Monballyu, Alain A. Wijffels. 3–27. Bruxelles: Koninklijke Academie voor Wetenschappen.
- Lafont, Sophie. 2000. „Codification et subsidiarité dans les droits du Proche-Orient ancien”. W *La codification des lois dans l’Antiquité*. Red. Edmond Lévy. 49–64. Paris: Diffusion De Boccard.
- Leemans, Wilhelmus F. 1968. „King Hammurapi as Judge”. W *Symbolae iuridicae et historicae Martino David dedicatae*. Red. Johan Albert Ankum, Robert Feenstra, Wilhelmus F. Leemans. Tom 2. 107–129. Leiden: Brill.
- Mikołajczak, Tytus. 2021. „Prawa Ur-Nammy”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 73(2): 9–33. <https://doi.org/10.14746/cph.2021.2.1>
- Miller, Jared L. 2013. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjgsb>
- Roth, Martha T. 1997. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Scholars Press.
- Scheil, Vincent. 1902. *Textes Élamites-Sémitiques. Mémoires de la Délégation en Perse*. Tom 4. Paris: Ernest Leroux.
- Tyborowski, Witold. 2019. *Prawa Hammurabiego: dinat mišarim*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Veenhof, Klaas. 1995. „In Accordance with the Words of the Stele: Evidence for Old Assyrian Legislation”. *Chicago-Kent Law Review* 70(4): 1717–1744.
- Westbrook, Raymond. 2003. „The Character of Ancient Near Eastern Law”. W *A History of Ancient Near Eastern Law*. Red. Raymond Westbrook. Tom 1. 1–90. Leiden: Brill.
- Westbrook, Raymond. Roger D. Woodard. 1990. „The Edict of Tudhaliya IV”. *Journal of the American Oriental Society* 110(4): 641–659. <https://doi.org/10.2307/602893>
- Wilcke, Claus. 2007. *Early Ancient Near Eastern Law: A History of Its Beginnings: The Early Dynastic and Sargonic Periods*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Yamada, Masamichi. 2016. „Because She Is a Daughter of Emar: On the Customary Law for the Female Citizens of Emar”. *Orient* 51: 111–122.